

Karlík, Petr

Příčinná souvětí

In: Karlík, Petr. *Studie o českém souvětí*. V Brně: Masarykova univerzita, 1995, pp. 16-44

ISBN 8021010843

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/122663>

Access Date: 16. 02. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

PŘÍČINNÁ SOUVĚTÍ

1.0. Jak je obecně známo, termínu příčinná souvětí se užívá v jazykovědě různě. Necháme-li zatím stranou rozdíly vyplývající z různých přístupů k interpretaci těchto souvětí, lze říci, že v syntaxích vycházejících od sémantiky se jednotlivé významy pojmu příčinné souvětí liší v zásadě jen co do rozsahu vymezovaného jevu. V řadě gramatik se jim miní společné označení (a) všech souvětí založených na tzv. kauzálně implikačním základě „jestliže *a*, tak *b*“, tj. zvláště souvětí (1) – (12); pak se jim rozumí všechny souvětí struktury založené na kauzálním nexu a mluví se o příčinných vztazích v širším smyslu (např. Mluvnice češtiny III, 1987):

- (1) *Jestliže dáme do vody cukr, rozpustí se.*
- (2) *Kdybyste k nám odpoledne přišli, uvaříme vám mexický guláš.*
- (3) *Kdybys byl mlčel, byl bys zůstal filozofem.*
- (4) *Všechny zkoušky skládala bez problémů, protože měla talent.*
- (5) *Snih roztál, protože teplota vystoupila na 10°C.*
- (6) *Měla talent, a proto všechny zkoušky skládala bez problémů.*
- (7) *Talent určitě měla, protože všechny zkoušky skládala bez problémů.*
- (8) *Všechny zkoušky skládala bez problémů, takže určitě měla talent.*
- (9) *Valčík následoval tak brzy proto, aby byli odškodněni ti, kteří netancovali polku.*
- (10) *Petr k nám přišel, ačkoli přšelo.*
- (11) *Přijdu k vám, i když bude pršet.*
- (12) *Byl bych k vám přišel, i kdyby bylo bývalo přšelo.*

Nadto se – paralelně s tím – termínu příčinné souvětí pravidelně užívá rovněž k označení jen některých variant (a), lišících se navzájem přítomností různých dalších sémantických a pragmatických momentů. V zásadě tu lze rozlišovat tři různé významy: ve významu (b) označuje termín příčinné souvětí ta souvětí typu (a), v nichž je kauzálně implikační základ modifikován tak, že *p* platí („protože *p*, *q*“ nebo „*p*, (a) proto *q*“), tj. (4) – (6), případně (v některých koncepcích) že platí *q* („protože *q*, asi *p*“ nebo „*q*, (a) proto asi *p*“), tj. (7) a (8). Ve významu (c) pak označuje pouze ta souvětí typu (b), v nichž je daná kauzální souvislost nazírána z hlediska toho jevu, který se jeví jako příčina nebo důvod („protože *p*, *q*“), tj. (4) a (5). Konečně ve významu (d) označuje termín příčinné souvětí takové struktury typu (c), jejichž sémantický základ tvoří kauzace, nikoli motivace, tj. (5). Vedle obecného termínu příčinné souvětí se přirozeně pro významy (b), (c) a (d) užívá různých termínů speciálnějších, majících postihnout jejich specifičnost; pojmosloví je však natolik různorodé, že nemá v této fázi výkladu prakticky smysl je zde uvádět. Navíc se často jedním termínem myslí u různých autorů různé věci.

V pracích orientovaných formálně syntakticky se naproti tomu termínu příčinné souvětí užívá více nebo méně jednoznačně, a to zpravidla k označení souvětých struktur s „kauzálními“ spojovacími prostředky (v češtině typu *protože* (*poněvadž*...) a typu *neboť*) bez ohledu na jejich sémantické pozadí (tedy k označení jak souvětí založených na „kauzálních“ vztazích vlastní kauzace a motivace, tak i na nekauzálních vztazích analogie, části a celku, jedinečného a obecného aj.) a bez ohledu na způsob vyjádření komponentů těchto sémantických relací, tj. zda „kauzální“ spojky uvozují větu vyjadřující první člen (*p*) nebo druhý člen (*q*) příslušné relace („protože *p*, *q*“ i „protože *q*, asi *p*“).

Pro účely našich dalších pozorování se jako nejvýhodnější jeví vyjít z vymezení ve smyslu (b), a to proto, že na této úrovni se můžeme pokusit obecné formulí „protože *a*, *b*“, resp. „*a*, a proto *b*“ připsat nějaký o b e c n ý význam, vůči němuž se jeví význam vyjadřovaný strukturami (c) a (d) jen jako varianta nebo modifikace. V gramatikách se často v daném případě mluví o kauzálních vztazích v užším smyslu (např. Mluvnice češtiny III, 1987), případně o příčinně–následkových vztazích (M. Grepl – P. Karlík, 1989) aj.¹

1.1. Protože nám jde o analýzu, jejímž hlavním cílem není sémantická stránka příčinných souvětí, můžeme už dlouhou dobu diskutované nesmírně komplikované otázky spojené s chápáním kauzality v jazykovědě na jedné straně a ve filozofii a v logické sémantice na straně druhé prozatím pominout.² V průběhu dalších výkladů budeme alespoň k nejzávažnějším stanoviskům stejně nuceni přihlídnout³ a v našem modelu komunikačně orientovaného výkladu příčinných souvětí je reflektovat.

¹ Zavedeme tuto konvenci: Budeme-li komponenty příčinných souvětí označovat písmeny *a* a *b*, budeme mít na mysli formálně syntaktickou strukturu. Komponenty sémantické struktury budeme naproti tomu označovat písmeny *p* a *q*.

² Stojí za to zde jen připomenout známé extrémní stanovisko L. Wittgensteina (1993) „Der Glaube an den Kausalnexus ist der Aberglaube.“ (s. 90) na jedné straně a množství různých názorů těch, kteří s kauzalitou jakožto ontologickou a/nebo gnoseologickou kategorií počítají (z „klasiků“ jmenujme aspoň I. Kanta, G. B. Leibnitze a A. Schopenhauera) na straně druhé. Filozofické diskuse se přirozeně vedou na vysoce abstraktní rovině, takže nejsou pro jazykovou analýzu jednotlivých výrazových prostředků bezprostředně relevantní.

Přes skepsi powitgensteinovské analytické filozofie se v lingvistice „kauzalita“ nezpochybňuje, přičemž její chápání úzce souvisí s pojmáním toho, co lze obecně označit jako „kauzující“. V návaznosti na aristoteléské učení se příčina (*causa*, *aitia*) chápe jako obecný pojem, který subsumuje přinejmenším tři kategorie: vlastní příčinu (*Realgrund*), logický důvod (*Erkenntnisgrund*) a motiv (*Beweggrund*) (Vedle toho se jako čtvrtá „*causa*“ rozlišuje účel.). S těmito pojmy a jejich různými variantami pracují všechny teorie příčinných souvětí. Hlavní těžiště výzkumu přitom spočívá ve vyjasňování otázky, zda jsou všechny uvedené pojmy zakotveny v rovině sémantické struktury, nebo zda některé z nich nepostihují pragmatické aspekty příčinných souvětí.

³ V české lingvistice lze základní poučení najít zvl. v pracích S. Machové (1972), I. Nebeské (1974 a 1976), H. Běličové (1984), K. Svobody (1985), F. Daneše (1985), P. Karlíka (1989–90), H. Běličové a J. Sedláčka (1990) aj.

Hned na začátku je však třeba naproti tomu připomenout, že z hledisek, o která nám jde, lze nejvíce poznatků o příčinných souvětech získat až v novější literatuře (především cizí provenience) referující o výsledcích výzkumů, které se s největší intenzitou rozvíjely od 70. let v souvislosti s lingvistickou reflexí teorie mluvních aktů a prosazujícím se pojetím jazyka jako formy lidského jednání.⁴ Jako pro naše potřeby nejinspirativnější se zde ukázal směr registrující příčinná souvěti v rámci řešení teoretických otázek argumentace, a usilující tedy o jejich výklad jakožto prostředků jazykového vyvozování závěru. V bohaté literatuře, která v posledních dvaceti letech v souvislosti s lingvistickým výzkumem argumentace vznikla, se jen stěží může jedinec orientovat. S nutným zjednodušením ale lze říct, že jedna linie výzkumu metodologicky navazuje na tradice rétoriky (např. S. E. Toulmin, 1974; Ch. Perelman, 1980), druhá se inspiruje přímo teorií mluvních aktů (např. D. Wunderlich, 1980, 1981). Jakkoli se od sebe jednotlivé koncepce argumentace navzájem liší, obsahují minimálně dva společné a pro nás důležité rysy. První z nich lze nejobecněji charakterizovat takto: V argumentaci jde o to převést něco sporné („quaestio“) pomocí něčeho kolektivně platného na něco platné („argumentatio“). Druhým společným rysem teorií argumentace je to, že modely, které se snaží tento proces explicitně popsat, integrují formálně logická schémata usuzování (vyvozování závěru) s různými dalšími aspekty, které mají postihnout specifičnost úsudku vyjadřovaného přirozeným jazykem. Protože se i my chceme pokusit vyložit příčinná souvěti z hlediska vyvozování závěrů, musíme nejprve zaujmout stanovisko k teoriím, které se buď přímo v souvislosti s příčinnými souvěti nebo z hledisek obecné pragmatické teorie argumentace úsudky vyjadřovanými přirozeným jazykem zabývají.

1.1.1. Odhlédneme-li od řady detailů, jimiž jednotlivé koncepce diferují, ukazuje se, že většina nejdůležitějších schémat vyvozování závěru, s kterými se v lingvistických teoriích argumentace pracuje, má v podstatě stejnou strukturu jako schémata logická, zvl. jako tzv. *modus ponens*,⁵ nebo je možné je na *modus ponens* převést (premisy jazykových úsudkových schémat bývají totiž v řadě koncepcí „pojištěny“ dalšími subpremisami). Na rozdíl od schémat formální logiky,

⁴ Z hlediska koheze textu a porozumění textu si příčinných souvěti všímá druhý vlivný proud současné jazykovědy, nazývaný jako celek *textová lingvistika*.

⁵ Připomeňme, že *modus ponens* obsahuje dvě premisy, z nichž jedna vyjadřuje „obecné“ (P_1) a druhá „singulární“ (P_2), a závěr (konkluzi) (K). V logice se vyjadřuje často kalkulem predikátové logiky:

P_1	$\forall x (F(x) \rightarrow G(x))$	(Jestliže je x člověk, tak je x smrtelný)
P_2	$F(z)$	(Sokrates je člověk)
K	$G(z)$	(Sokrates je smrtelný)

Jak známo, pomocí *modu ponens* se dá logicky odvodit z komplexního výroku a z pravdivosti jeho prvního komponentu pravdivost komponentu druhého. – Druhé základní logické úsudkové schéma, *modus tollens*, umožňuje z pravdivosti komplexního výroku a z nepravdivosti druhého jeho komponentu odvodit nepravdivost komponentu prvního.

kteřá se zabývá „logicky správnými“ úsudky, přičemž jediným kritériem je jí konstelace pravdivostních hodnot, se ovšem ve schématech jazykového usuzování v různé míře projevuje specifičnost úsudků vyjadřovaných přirozeným jazykem, a to v podstatě ve dvou základních rysech. Předběžně je můžeme charakterizovat takto:

(a) „sémantizace formálnělogického úsudkového schématu“, čímž postihujeme tu skutečnost, že úsudek vyjadřovaný přirozeným jazykem je – jako úsudek – akceptovatelný jen tehdy, jestliže lze mezi jevy, jimž odpovídají propozice a a b , konstruovat/rekonstruovat nějakou obsahovou souvislost (viz 1.1.1.1.). Řečeno velmi jednoduše, úsudek v přirozeném jazyce je akceptovatelný jedině tehdy, pokud jsme schopni na základě našich vědomostí, znalostí a zkušeností najít na otázku „v jakém smyslu se má a k b ?“ odpověď, která se dá formulovat podobně jako tzv. vyšší premisa, tj. např. jako materiální implikace „ $a \rightarrow b$ “, nebo její přibližný jazykový ekvivalent „jestliže a , tak b “.

(b) „pragmatizace formálnělogického úsudkového schématu“, čímž postihujeme tu skutečnost, že za akceptovatelné úsudky vyjádřené přirozeným jazykem považujeme nejen závěry logicky „správné“, tzn. nutné na základě logického vyplývání (entailment), tj. „jestliže a , tak nutně b “, ale i závěry, které se sice nedají odvodit striktně logicky, ale je možné je na základě našich zkušeností a vědomostí o světě s větší nebo menší pravděpodobností očekávat, tj. „jestliže a , tak (se dá očekávat, že) b “. (A dodejme hned, že v komunikaci jde – snad s výjimkou vědeckých dedukcí v systémech exaktních věd – většinou právě o tyto „neostřé“ (syntetické) závěry, které se ve srovnání s logicky správnými závěry mohou jevit jako velmi riskantní).

Podstatu a specifičnost vyvozování závěrů v přirozeném jazyce patrně nejvýstižněji postihl D. Wunderlich (1980), když říká: „...soll durch einen Schluß gezeigt werden, daß die Aussage wahr oder glaubwürdig, die Handlung angemessen oder legitim ist. Dabei beruft sich der Sprecher auf einzelne (singuläre, partikuläre, kontingente) Sachverhalte und auf allgemeines Wissen, allgemeine Prinzipien theoretischer, naturwissenschaftlicher, praktischer, moralischer, ästhetischer o. ä. Art, allgemeine Handlungsmaximen. Er beansprucht, daß aus den angeführten Gründen die getroffene Feststellung oder Handlungsentscheidung gefolgert werden kann. Dabei wird er im allgemeinen eine ganze Anzahl von Prämissen als selbstverständlich unterstellen und nicht eigens erwähnen, er appelliert an gleichartige Erfahrungen von Begründungszusammenhängen. Deshalb ergibt sich aus den angeführten Gründen meistens noch kein im Sinne der logischer Rekonstruktion zwingender Schluß. Vielfach sind die Schlüsse nur plausibel oder naheliegend und können mit den Mitteln der Logik nicht einmal angemessen rekonstruiert werden.“ (s. 61)

Podívejme se teď na úsudky vyjadřované přirozeným jazykem trochu podrobněji a pokusme se závažné Wunderlichovy formulace explikovat tak, aby-
chom mohli postulovat vlastnosti, které by mělo mít schéma nárokující si

schopnost adekvátně a pokud možno explicitně postihnout vyvozování závěrů přirozeným jazykem.

1.1.1.1. Modus ponens v té podobě, v jaké bývá nejčastěji formulován (viz 1.1.1.), nepochybně – ve formální logice – platí a garantuje, jsou-li správné premisy, správný deduktivní úsudek, a tedy i správnou konkluzi. Při vyvozování závěrů v přirozeném jazyce je tomu ovšem jinak. Nestačí totiž, aby tzv. vyšší premisa byla formulována tak, jak je tomu v logice, tzn. jako *o b e c n ý* výrok, tj. jako výraz s obecným (velkým) kvantifikátorem. Už jsme viděli a podrobněji to ukážeme později (viz 2.0.1.), že nutným předpokladem je to, aby mezi anteceden-tem a konsekventem tohoto výroku existovala nějaká *o b s a h o v á* souvislost. Ale ani to ještě nestačí. Přesvědčivě to dokázal W. Stegmüller (1969), který pro svou argumentaci uvádí následující příklad: Předpokládejme, že Fritz je krátkozraký a že bydlí v domě, v němž jsou všichni obyvatelé krátkozrací. V této situaci je aplikace modu ponens zcela legitimní a garantuje logicky správnou deduktivní konkluzi:

P_1 pro všechna x platí: jestliže je x obyvatel domu D , tak x je krátkozraký.

P_2 Fritz je obyvatel domu D

K Fritz je krátkozraký

Bylo by ovšem absurdní, říká správně Stegmüller, kdybychom v daném případě chtěli v přirozeném jazyce formou příčinného souvětí na základě modu ponens vysvětlit nebo zdůvodnit, proč je Fritz krátkozraký. Srov.:

(13) **Fritz je krátkozraký, protože všichni obyvatelé domu D jsou krátkozrací.*

(13a) **Fritz je krátkozraký, protože je obyvatel domu D .*

Tento příklad názorně ukazuje, že generalizace, které tvoří vyšší premisu a o něž se při vyvození závěru v přirozeném jazyce opíráme,⁶ musí mít zároveň nezbytně povahu nějaké *p r a v i d e l n o s t i* nebo *o b v y k l o s t i*. Např. souvětí

(14) *Šel jsem k lékaři, protože mě bolely zuby.*

je jako vysvětlení (proč jsem šel k lékaři) akceptovatelné, protože je založeno na modu ponens, jehož vyšší premisu je možné rekonstruovat jako pravidelný/obvyklý vztah mezi dvěma jevy, totiž bolestí zubů a návštěvou lékaře:

P_1 pro všechna x platí: jestliže x má bolesti zubů, tak – obvykle/zpravidla – x navštíví lékaře

P_2 já jsem měl bolesti zubů

K já jsem navštívil lékaře

Nepřímým, ale výmluvným důkazem toho, že generalizace tvořící premisu úsudkového schématu musí mít charakter pravidelnosti/obvyklosti, je pak i skutečnost, že formou „*b, protože a*“ lze tvrdit něco o něčem, co se dosud (tj.

⁶ Tzv. vyšší premisa je zpravidla při tvrzení „*b, protože a*“ implikována, viz 1.2.1.

v okamžiku mluvního aktu) neuskutečnilo, neboť něco lze racionálně předvídat, jak známo, jen na základě nějaké (např. statisticky významnější) pravidelnosti.

1.1.1.2. V literatuře, lingvistické, logické i filozofické, se o povaze toho, co jsme nazvali pravidelnost/obvyklost, zvláště o pojmech jako zákon, zákonitost, norma apod., vedou obsáhlé diskuse. Nebudeme je zde komentovat, neboť pro naše účely dobře postačí, když budeme rozlišovat tři patrně základní typy pravidelnosti/obvyklosti:

(a) Pravidelnosti implikované pojmem **přírodní zákon**

Přírodní zákony zřejmě existují nezávisle na člověku a člověk je pouze postupně poznává; jsouce poznány, mohou být empiricky verifikovány. Nelze se proti nim prohřešit, jsou nezrušitelné a nezměnitelné. Příčinná souvětí bývají přitom zpravidla založena na zkušenosti, že mezi jevy fyzické povahy pravidelnosti mající povahu zákonitostí existují nebo aspoň na víře (viz dále) v existenci nějaké zákonitosti mezi takovými jevy, přičemž tyto zákonitosti jsou – teoreticky vzato – z vědeckého hlediska z nějakých přírodních zákonů odvoditelné. Příčinná souvětí založená na obsahové souvislosti chápané ve smyslu přírodního zákona (15) reprezentuje např. (15a) a (15b):

(15) *Jestliže teplota vzduchu vystoupí nad 0°C, sníh taje.*

(15a) *Protože teplota vzduchu vystoupila na 10°, sníh do rána roztál.*

(15b) *Protože se náhle oteplilo, sníh do rána roztál.*

(b) Pravidelnosti implikované pojmem **sociální pravidla a zvyklosti jednání**

Sociální pravidla a zvyklosti jednání vznikají během vývoje lidského rodu (např. etické normy, praxeologické maximy aj.), některé z nich člověk sám vytváří a institucionalizuje (např. právní normy) a pak existují bez ohledu na to, zda vůbec skutečně existuje nějaký konkrétní případ (zákony jsou – kromě jiného – formulovány i pro případ, kdyby skutečně nastalo něco, co dosud nikdy nenastalo). Proti sociálním pravidlům a zvykostem jednání je možné se prohřešit, jsou zrušitelné a změnitelné. Příčinná souvětí založená na obsahových souvislostech chápaných ve smyslu sociálních pravidel a zvyklostí jednání reprezentuje např. (16a) a (17a); (16a) je založeno na pravidelnosti mající povahu praxeologické maximy, formulovatelné příslovím (16), (17a) zase na pravidelnosti formulované jako právní norma/zákon (17):

(16) *Jestliže nemáš peněz, do hospody nelez.*

(16a) *Raději zůstanu doma, protože výplatu máme až ve čtvrtek.*

(17) *Jestliže má někdo rodiče Čechy, je českým občanem.*

(17a) *Petr je občanem České republiky, protože jeho rodiče jsou Češi.*

V literatuře (především logické orientace) se ovšem často zapomíná na to, že pojem pravidelnosti/obvyklosti nemusí implikovat obecně platné, jistým kulturně–historickým společenstvím akceptované zvyklosti a pravidla jednání, nýbrž

že může jít pouze o zvyklosti jisté společenské vrstvy, zájmové skupiny apod., ba dokonce o zvyklosti zcela individuální. Např. souvětí

(18) *Nešel jsem se koupat, protože voda v přehradě byla teplá.*

implikuje – přiznejme, že dosti netypickou – pravidelnost/obvyklost, formulovatelnou např. takto: „jestliže je někde teplá voda, nechodím se tam koupat“. Z hlediska vyvození závěru je však (18) zcela legitimní a adekvátní. Prozrazuje jen to, že mluvčí se – obvykle/pravidelně – nekoupe v teplé vodě: může tedy patřit do skupiny lidí, kteří se nekoupou v teplé vodě, tj. mezi otužilce, nebo je to jeho zcela individuální vlastnost, třeba proto, že mu lékař koupání v teplé vodě ze zdravotních důvodů zakázal.

(c) Pravidelnosti implikované pojmem **l o g i c k á n u t n o s t**

Termín logická nutnost bývá chápán různě. Z lingvistického hlediska je mu možné a, jak se zdá, i výhodné rozumět tak, že „ $N(a \rightarrow b)$ “ představuje implikaci, která je na základě významu výrazu $v a$ a na základě významu výrazu $v b$ (např. na základě hypero–hyponymického vztahu, konverze aj.) vždy pravdivá. Jinak řečeno, b vyplývá tedy z a tehdy a jen tehdy, jestliže platí, že když mluvčí tvrdí a , musí věřit, že platí b .

(19) *Jestliže někdo zabije užovku, zabije hada.*

(19a) *Protože jsi zabil užovku, zabil jsi hada.*

V tomto pojetí je „logická nutnost“ dobře verifikovatelná lingvistickými metodami, např. pomocí známého *ale*-testu. Je-li něco logicky nutné, nelze totiž současně tvrdit (a) „jestliže a , tak b “ a (b) „ a , ale *non* b “, zatímco pravidelnosti, které nejsou implikovány pojmem logická nutnost, současné tvrzení (a) a (b) nevyučují (vzhledem k možným podmínkám, které b blokují; viz 4.1.6.). Srov.:

(19') **Zabil jsi užovku, ale nezabil jsi hada.*

(15') *Teplota vzduchu vystoupila na 10°C, ale sníh neroztál.*

Příčinná souvětí typu (19a) mají ovšem zcela okrajové postavení, a proto jim v dalších výkladech nebudeme věnovat větší pozornost.

1.1.1.3. Ještě dále se dostal, pokud jde o status generalizací při jazykovém úsudku, D. Davidson (1980); a hned mu přiznejme, že má pravdu. Říká, že generalizace, o které platnost tvrzení „ b , protože a “ opíráme, obsahují pouze **m o m e n t v í r y**, že existuje nějaký vhodný zákon/zákonitost, aniž bychom takový zákon/zákonitost nutně museli znát. Abychom Davidsona správně pochopili, bude vhodné zde jeho úvahu, při níž vychází z dnes již klasické Goodmanovy (1947) věty o zápalkách, citovat: „Verallgemeinerungen wie “Wenn man ein einwandfrei hergestelltes Streichholz genug an einer Reibfläche reibt (und andere Bedingungen auch erfüllt sind), dann wird es brennen,“ sind nicht deshalb wichtig, weil man hoffen konnte, sie möglicherweise in einer vollendeten Form ausdrücken zu können; sie sind deshalb wichtig, weil sie all das zusammenfassen, was uns glauben läßt, daß es vollkommene Kausalgesetze gibt, die uns die gewünschten Erklärungen liefern.“ (s. 96) Rozumíme-li této argumentaci dobře, nechce D.

Davidson říct nic víc a nic méně než to, že při běžném (nevědeckém) vysvětlení se spoléháme na značně vágní zobecnění našich zkušeností. A dodejme, že v tomto „oslabeném“ (nekategorickém) smyslu budeme rozumět i Wunderlichově již citované myšlence „Dabei beruft sich der Sprecher auf einzelne (singuläre, partikuläre, kontingente) Sachverhalte und auf allgemeines Wissen, allgemeine Prinzipien theoretischer, naturwissenschaftlicher, praktischer, moralischer, ästhetischer o. ä. Art, allgemeine Handlungsmaximen.“

Davidsonův názor je ovšem vlastně explicitní formulací jednoho aspektu vyjadřování „kauzality“ v jazyce, v komplexní podobě obsažené už v Stegmüllerově (1970) myšlence, že důležitou vlastností přirozených jazyků je to, že mohou i kauzální souvislosti zobrazovat adekvátně nebo neadekvátně (záměrně i nezáměrně), úplně nebo neúplně, vědecky nebo nevědecky. Z toho ale současně vyplývá, že lingvistika nemůže posuzovat, zda jazykově zpracovaný obraz skutečnosti, tj. tvrzení typu „*b*, protože *a*“, postihuje danou skutečnost správně či chybně. Např. souvětí

(20) *Petr pije, protože má nevěrnou ženu.*

(21) *Petr má nevěrnou ženu, protože pije.*

jsou z hlediska jazykového bezesporu správná, neboť si lze představit jak u (20), tak u (21) příslušnou obvyklou obsahovou souvislost, o níž se při úsudku opíráme. Jsme tedy ochotni akceptovat jak souvislost „jestliže má někdo nevěrnou ženu, tak (nezřídka) (proto) pije“, na níž je založeno souvětí (20), tak i souvislost „jestliže někdo pije, tak má (nezřídka) (proto) nevěrnou ženu“, na které je založeno souvětí (21). Lingvista je v daném případě přirozeně schopen pouze konstatovat, že obě souvětí nemohou být současně pravdivá, ale rozhodnout, které z nich popisuje souvislost mezi „Petr pije“ a „Petr má nevěrnou ženu“ adekvátním způsobem, a které je tedy pravdivé a které nikoli, už samozřejmě kompetenci lingvisty přesahuje (dá se to očekávat třeba od psychologa).

1.1.1.4. Jinou podstatnou vlastnost jazykového vyvozování závěrů diskutuje ve své úvaze J. L. Mackie (1977). Dejme tomu, říká, že v jistém domě vypukl požár, který se podařilo uhasit dříve, než dům zcela vyhořel. Na místo požáru se dostaví experti, aby zjistili příčiny požáru, a po provedeném šetření dospějí k závěru, že požár způsobil zkrat v elektrickém vedení. Souvětím

(22) *Požár vypukl, protože v pokoji *x* vznikl zkrat v elektrickém vedení.*

pak komise vyjádří výsledky svého šetření, totiž právě to, že příčinou požáru byl zkrat. Mackie se nyní pokouší zjistit totéž, co zajímá nás, totiž co přesně znamená věta, že zkrat byl příčinou požáru. Uvažuje při tom následujícím způsobem: Je zřejmé, že ona věta neznamená, že zkrat byl nutnou podmínkou pro vypuknutí požáru, neboť požár mohl vzniknout i jinak (např. od nedopalku cigarety). Souvětí (22) ovšem neznamená ani to, že zkrat byl dostačující podmínkou pro vznik požáru, neboť kdyby, dejme tomu, nebyl v blízkosti zkratu nějaký hořlavý materiál, sám zkrat by požár nezpůsobil. Jestliže tedy souvětí (22) neříká, že zkrat

byl nutnou podmínkou pro vznik požáru, ale ani to, že zkrat byl dostačující podmínkou pro vznik požáru, co vlastně říká? Protože jde, jak se domníváme, o zásadní stanovisko, budeme Mackieho argumentaci citovat poněkud obsírněji: „Zumindest ein Teil der Antwort ist, daß es eine Menge von Bedingungen gab (einige positive, einige negative), zu der das Vorhandensein leicht entflammbarer Materials, das Nicht-Vorhandensein einer passend angebrachten Sprinkelanlage, und ohne Zweifel noch eine ganze Reihe anderer Dinge gehörten, die zusammen mit dem Kurzschluß eine komplexe Bedingung bildeten, die für den Ausbruch des Feuers in diesem Hause hinreichend war – hinreichend, aber nicht notwendig, denn das Feuer hätte auf ganz andere Weise entstehen können. Außerdem war der Kurzschluß ein unerläßlicher Teil dieser komplexen Bedingung: die anderen Teile hätten alle zusammengenommen das Feuer nicht ausgelöst, wenn es diesen Kurzschluß nicht gegeben hätte. Der Kurzschluß, von dem behauptet wird, er sei die Ursache des Feuers gewesen, war somit ein unerläßlicher Teil einer komplexen hinreichenden (aber nicht notwendigen) Bedingung für das Feuer. D. h. die sogenannte Ursache war in diesem Fall ein nicht hinreichender, aber notwendiger Teil einer Bedingung, die ihrerseits nicht notwendig, aber hinreichend war für die Wirkung.

Die Aussage der Experten läuft also darauf hinaus, daß der Kurzschluß eine Bedingung dieser Art war, daß es der Fall war, daß die anderen Bedingungen, die zusammen mit dem Kurzschluß eine hinreichende Bedingung bildeten, ebenfalls der Fall waren und daß im übrigen in diesem Fall keine andere hinreichende Bedingung dafür gegeben war, daß in dem Haus ein Feuer ausbrach. Ich denke, wenn wir über die Ursache eines einzelnen Ereignisses reden, dann ist es oft diese Art von Bedingung, die wir dabei im Sinn haben.“ (s. 28).

Lze tedy s Mackiem říci, že pokud souvětim typu „ b , protože a “ tvrdíme, že a je příčinou b , současně vždy – mlčky – předpokládáme, že spolu s a existovala celá řada dalších podmínek $a_1 - a_n$, z nichž žádná sama ani všechny dohromady bez a by nezpůsobily b .⁷ Výše citované Wunderlichově formulaci „Dabei wird er (tj. mluvčí, P.K.) im allgemeinen eine ganze Anzahl von Prämissen als selbstverständlich unterstellen und nicht eigens erwähnen, er apelliert an gleichartige Erfahrungen von Begründungszusammenhängen.“ lze jen stěží porozumět jinak, než právě tak, že tu má na mysli právě tyto podmínky $a_1 - a_n$.

1.1.1.5. Závěry, k nimž jsme zatím dospěli, by se daly předběžně formulovat takto: Souvěti „ b , protože a “ implikuje

⁷ Z tohoto hlediska se liší souvěti s formou „protože a , b “ založená na pravidelnosti implikované pojmem přírodní zákon a pravidla a zvyklosti sociálního jednání od souvěti založených na pravidelnosti implikované pojmem logická nutnost. Konkluze v typu (15a) a (16a) totiž předpokládá znalosti a zkušenosti mluvčího týkající se světa (k nim patří ony Wunderlichovy nevyjádřené premisy), zatímco konkluze v (19a) spočívá na pravidlech logické dedukce (bez dalších premis).

(1) (jestliže a) a (jestliže $a_1 - a_n$), tak b

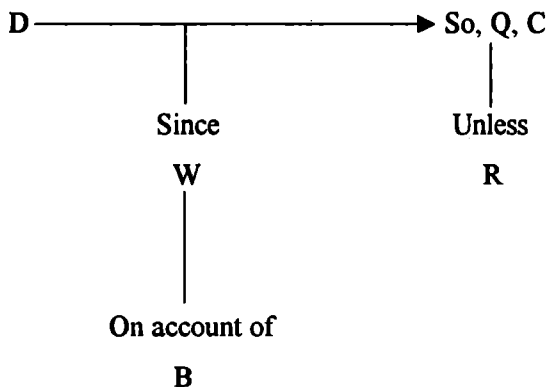
(2) kdyby *non* a , tak *non* b

Není ovšem zcela jasné, zda implikace (2) je zcela oprávněná a platí ve všech případech užití souvětí s formou „ b , protože a “ v komunikaci. Představme si třeba situaci, že by nedošlo v onom domě (při splnění všech ostatních podmínek) ke zkratu. Ani pak ale nelze vyloučit možnost, že by přesto požár nevznikl (při splnění všech ostatních podmínek), např. proto, že do domu uhořel blesk. Přihlédneme-li k této doplňující úvaze, bylo by možné implikaci (2) oslabit takto:

(2') kdyby *non* a , tak *non* b nebo b

Tyto komplikované otázky zde ovšem řešit nemůžeme (vedou se o nich ostatně rozsáhlé diskuse, srov. J. Ballweg (1980)) a jejich řešení není ani pro nás v tuto chvíli důležité. Lingvisticky daleko závažnější je totiž podat vysvětlení toho, proč se komplex podmínek $a_1 - a_n$ ve výpovědi s formou příčinného souvětí (alespoň v běžné komunikaci) nikdy nevyjadřuje. Jako jedno z možných řešení se tu přímo nabízí Griceův (1975) kooperační princip, konkrétně maxima „quantity“ (Make your contribution as informative as is required, resp. Do not make your contribution more informative than is required). Mluvčí prostě věří, že ony podmínky $a_1 - a_n$ v daném případě platí, a předpokládá, že i adresát na základě svých znalostí světa a pragmatické kompetence interpretuje formu „ b , protože a “ tak, že současně platí implikace (1) a (2'), aniž by musel být mluvčí nebo adresát schopen všechny podmínky $a_1 - a_n$ konkretizovat.

1.1.2. Schémata, která mají postihnout pravidla jazykového jednání, jehož podstatou je vyvození závěru, a respektovat přitom uvedené faktory (a řadu faktorů dalších), jsou pochopitelně zpravidla značně složitá; srov. např. S. E. Toulmin (1974), W. Schmidt-Faber (1986), J. Klein (1988) aj. Žádné z nich přesto nepostihuje podstatu úsudku vyjadřovaného přirozeným jazykem v úplnosti. Uvedeme alespoň schéma Toulminovo, neboť z něho prakticky všechna další schémata vycházejí:

Velká písmena v tomto schématu označují následující komponenty:

D („data“) = data nebo fakta, která mají sloužit jako důvod

C („claim“) = konkluze

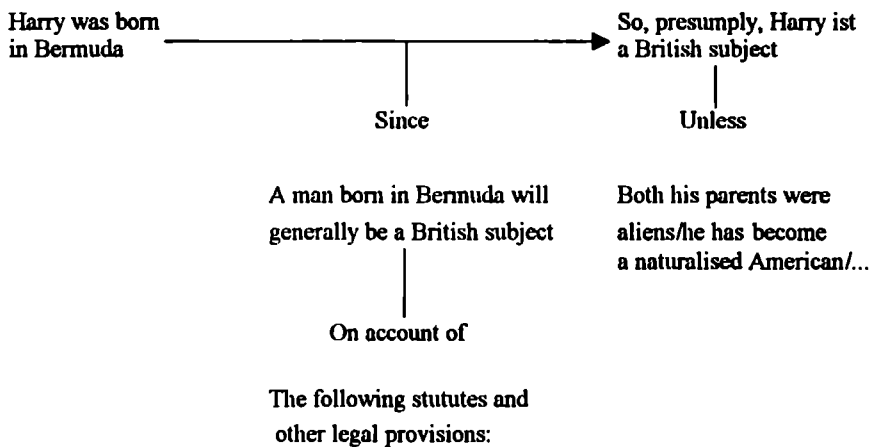
W („warrant“) = oprávnění, že D může být uveden jako důvod pro C

B („backing“) = opora, která opravňuje W

Q („qualifier“) = modální operátor vyjadřující míru jistoty, s níž je možné přejít od D přes W a B k C

R („rebuttal(s)“) = podmínky, za nichž C neplatí

Toto schéma Toulmin exemplifikuje na následující argumentaci:

Je jen příznačné, že toto vcelku složité Toulminovo schéma uvádějí prakticky všechny významnější práce týkající se teorie argumentace, ale z nám známých autorů s ním dále vlastně nikdo dále systematicky nepracuje. Stejně jako např. T. van Dijk (1973), D. Wunderlich (1980) aj. se i my domníváme, že lze dobře vystačit i s úsudkovým schématem jednodušším, formulovatelným např. v následující podobě:

(P₁) *a*
(P₂) jestliže *A*, tak (obvykle) *B*
(K) *b*

Přitom je ovšem třeba počítat s tím, že je to jen schéma značně obecné a že při vyzovávání závěrů přirozeným jazykem se uplatňuje řada dalších sémantických a pragmatických momentů (dosud jsme mohli diskutovat alespoň ty z nich, které se

jeví z našeho hlediska jako nejdůležitější, z dalších připomeňme např. časovou relaci mezi A a B), jejichž explicitní notace, pokud je vůbec možná, by však schéma zkomplikovala do té míry, že by bylo téměř „nečitelné“ a vlastně by přestalo plnit funkci, kterou má formalizace pomocí schématu mít.

1.2. V tuto chvíli nás bude zajímat ten komponent našeho úsudkového schématu, který má charakter tzv. vyšší premisy (P_2), resp. odpovídá komponentu „warrant“ u Toulmina. Formulovali jsme ho jako materiální implikaci (o ní podrobněji viz 2.0.1.).⁸ Jak už z předcházejících výkladů víme, reprezentuje P_2 obsahovou souvislost nikoli mezi dvěma singulárními jevy, nýbrž o b v y k l o u o b s a h o v o u s o u v i s l o s t mezi dvěma množinami jevů (proto je v úsudkovém schématu označujeme velkými písmeny A a B), jimž lze jevy a a b přiřadit jako prvky nebo podmnožiny.⁹ Podívejme se nyní na to, jak se v přičinných souvětích s formou „protože a , b “ a „ a , a tedy b “ tato vyšší premisa projevuje.

1.2.1. V souvětích typu

(23) *Protože teplota vzduchu vystoupila na 10°C, sníh roztál. – Teplota vzduchu vystoupila na 10°C, a tedy sníh roztál.*

je propozicí „teplota vzduchu vystoupila na 10°C“ vyjádřena premisa P_1 a propozicí „sníh roztál“ je vyjádřena konkluze K . Premisa P_2 , tzn. obvyklá obsahová souvislost „jestliže A , tak B “, formulovatelná např. v podobě „jestliže teplota vzduchu vystoupí nad 0°C, sníh roztaje“, je (kromě jiného) v souvětí (23) p r e s u p o n o v á n a.¹⁰ Jak vidíme, v tomto případě se v ní reflektuje obvyklá obsahová souvislost mezi dvěma jevy, která se většinou považuje za k a u z á l n í vztah ve vlastním slova smyslu, tj. vztah „příčina – následek“ (viz 1.1.1.1.).

V souvětích typu

(24) *Rozvedla jsem se s ním, protože pije. – Pije, a tedy jsem se s ním rozvedla.*

je propozicí „pije“ vyjádřena premisa P_1 a propozicí „rozvedla jsem se s ním“ je vyjádřena konkluze K . Presuponována je (kromě jiného) premisa P_2 , tzn. obvyklá obsahová souvislost „jestliže A , tak (obvykle) B “, tj. „jestliže manžel pije, dá se očekávat, že se s ním manželka rozvede“, obsahově reflektující p r a x e o-

⁸ H. P. Grice (1975) dokonce tvrdí, že primární funkcí formule „jestliže, pak“ je právě její užití v modu ponens.

⁹ Srov. obdobné pojetí u H. Běličové – J. Sedláčka (1990): „Kauzální spojení nepochybně buduje na předpokladu praxi ověřené spojitosti mezi suchem a nedostatkem hub („je-li sucho, houby nerostou“). Tvrzení *Houby nerostou, protože je sucho* svědčí o tom, že mluvčí aplikoval postulovaný vztah mezi platností A a B v konkrétním případě.“ (s. 128).

¹⁰ Jako presupozici chápe tuto „implikaci“ většina autorů, srov. D. Franck (1973). Naproti tomu L. Hermondsson (1978) zde o presupozici odmítá hovořit, ale jeho argumentace není přesvědčivá. – Soudíme (a nejsme sami), že celý problém spočívá především v tom, že sám pojem presupozice, původně chápáný striktně logicky, v lingvistice nabył dosti mlhavého a neurčitého významu, srov. G. Grewendorf – F. Hamn – W. Sternefeld (1990).

logickou maximu „netrp něčí jednání, které má pro tebe negativní následky“.

V souvětích typu

(25) *Protože Janička dostala zmrzlinu, dostanu zmrzlinu i já. – Janička dostala zmrzlinu, a tedy dostanu zmrzlinu i já.*

je propozicí „Janička dostala zmrzlinu“ vyjádřena premisa P_1 a propozicí „já dostanu zmrzlinu“ je vyjádřena konkluze K. Presuponována je (opět kromě jiného, např. že mluvčí a osoba označená jménem *Janička* mají alespoň jednu společnou vlastnost) premisa P_2 , tzn. obvyklá obsahová souvislost „jestliže A, tak (obvykle) B“, v daném případě specifikovatelná např. takto: „jestliže X a Y mají jednu nebo více společných vlastností v_{1+n} a X má další vlastnost w_{1+n} , pak se dá očekávat, že Y má vlastnost w_{1+n} ; v ní se, jak je zřejmé, reflektuje princip *analogie* (viz i užití endocentrických „aditivních“ partikulí *i, také, rovněž*).

V souvětích typu

(26) *Protože všichni sourozenci dostali lízátko, dostane lízátko i Janička. – Všichni sourozenci dostali lízátko, a tedy dostane lízátko i Janička.*

je propozicí „všichni sourozenci dostali lízátko“ vyjádřena premisa P_1 a propozicí „Janička dostane lízátko“ je vyjádřena konkluze K. Presuponována je (opět kromě jiného) obvyklá obsahová souvislost „jestliže A, tak (obvykle) B“, zde charakterizovatelná např. takto: „jestliže mají všechny elementy určité množiny vlastnost v, má každý element této množiny vlastnost v“; v ní se reflektuje logické schéma nazývané *univerzální specializace* (T. van Dijk, 1973). Viz i zde užití partikulí *i, také, rovněž*.

Struktury (24) – (26) představují typ souvětí, která jsou založena na pravidelnosti/obvyklosti implikované pojmem sociální pravidla a zvyklosti jednání (viz 1.1.1.1.), tedy na vztahu, který se někdy označuje jako „důvod/motiv – následek“, a spolu se strukturami typu (23) tvoří nepochybně jádro tzv. příčinných souvětí (příčemž typ důvodový je, jak se všeobecně konstatuje, v komunikaci s převahou nejčastější).

Na oprávněnost rozlišování mezi příčinou a důvodem jako dvou kategorií příčinných vět jsou, jak známo, v lingvistice různé názory; srov. G. Harrasová (1983).¹¹ Do naší lingvistiky zavedl tuto distinkci F. Daneš (1985). S odvoláním

¹¹ Uživatelé jazyka si ovšem tento – gnoseologicky jistě velmi závažný – rozdíl většinou neuvědomují. Důsledkem pak je to, že také z hlediska jazykového vyjadřování je rozdíl mezi příčinou a důvodem málo zřetelný, a to jak v plánu lexikálním (substantiv *příčina* a *důvod* se, jak ukázal K. Svoboda (1985), užívá vcelku promiskue), tak v plánu syntaktickém, a to zejména tehdy, vezmou-li se při posuzování souvětí v úvahu jen základní a nejnápadnější formální exponenty (v obou případech se, jak známo, užívá týchž spojek) nebo tzv. otázkový test (v obou případech se ptáme otázkou *proč?*). – Právě zdánlivá identita příčiny a důvodu vedla tradiční gramatiky k tomu, že je nerozlišovaly, i když si leckdy významového rozdílu mezi oběma kategoriemi byli jejich autoři dobře vědomi.

na G. Leeche a J. Svartvika (1975) říká, že příčinou se rozumí událost, která nutně (bez záměru) a nezávisle na lidské vůli vyvolává jiný jev. Naproti tomu důvody se netýkají událostí samých, nýbrž způsobu, kterým člověk události interpretuje a podle této interpretace jedná. I když – jak ostatně F. Daneš přiznává – stanovit přesnou hranici mezi příčinně–následkovými vztahy a vztahy důvodově–následkovými bude patrně velmi nesnadné, je podle něho a řady dalších autorů nezbytně potřebné obě kategorie rozlišovat. Navíc se při tom můžeme – alespoň do určité míry – opřít i o formální ukazatele. Sám F. Daneš (1985) už upozornil na to, že výrazu *kvůli tomu, že*, resp. *kvůli S_{det}*, se užívá pouze při vyjadřování důvodu. K dalším důležitým formálním exponentům patří podle našeho názoru i časová relace mezi propozicemi v souvětí „*b*, protože *a*“, neboť jak vyplývá i z Danešovy charakteristiky, příčina vždy časově předchází před následkem, zatímco důvod nikoli. Souvětí (27) – (27b) jsou bezpochyby důvodově–následková, přičemž pouze v (27) je „kauzující“ vyjádřeno jako jev, který časově předchází před „kauzovaným“:

(27) *Student J. M. spáchal sebevraždu, protože se jeho rodiče rozvedli.*

(27a) *Student J. M. spáchal sebevraždu, protože se jeho rodiče rozvádějí.*

(27b) *Student J. M. spáchal sebevraždu, protože se jeho rodiče budou rozvádět.*

Avšak ani v strukturách (27a) a (27b) není porušena ve vztahu „kauzující“ – „kauzované“ (to, že platí *a* v čase t_1 , způsobuje, že platí *b* v čase t_2) časová posloupnost „ t_1 předchází před t_2 “. Jde právě jen o to, že důvody se netýkají událostí samých, ale způsobu, kterým člověk události interpretuje a podle této interpretace jedná. Tedy skutečná událost *a* v čase t_1 , která jednání *b* v čase t_2 vyvolala, je v souvětích (27) – (27b) vlastně elidována. Srov.:

(27') *Student J. M. spáchal sebevraždu, protože (se např. dověděl, že) jeho rodiče se rozvedli // rozvádějí // budou rozvádět.*

1.2.2. Premisa P_2 našeho úsudkového schématu, tj. obvyklá obsahová souvislost „jestliže *A*, tak (obvykle) *B*“, ovšem může být v příčinném souvětí *e x p l i c i t n ě* vyjádřena, na což se většinou při popisu těchto souvětí zapomíná. Např. v souvětí typu

(23a) *Sníh roztál, protože při teplotě vzduchu vyšší než 0°C sníh taje. – Při teplotě vzduchu vyšší než 0°C sníh taje, a tedy sníh roztál.*

je propozicí „sníh roztál“ vyjádřena konkluze *K* a propozicí „při teplotě vzduchu vyšší než 0°C sníh taje“ je vyjádřena právě premisa P_2 , tj. obvyklá obsahová souvislost „jestliže *A*, tak (obvykle) *B*“. Jak jsme viděli u souvětí (23), jde v daném případě o vlastní kauzální vztah. Tato obvyklá obsahová souvislost je také podmínkovým souvětím formulovatelná:

(23a') *Sníh roztál, protože když vystoupí teplota vzduchu nad 0°C, sníh roztaje.*

Důležité je upozornit na to, že presuponována je pak – v souvětí (23a) – tzv. nižší premisa úsudkového schématu (P_1), tj. platnost propozice „teplota vzduchu vystoupila nad 0°C“.

Na stejném principu se zakládají i příčinná souvětí (24a), (25a) a (26a): i v nich je tedy v jedné z vět vyjádřena tatáž obsahová souvislost, která je v příslušných souvětích (24), (25) a (26) presuponována, a presuponováno to, co je v souvětích (24), (25) a (26) explicitně vyjádřeno. Srov.:

- (24a) *Rozvedla jsem se s manželem, protože s pijanem se nedá žít. // protože když manžel pije, nedá se s ním žít. – S pijanem se nedá žít, a tedy jsem se s manželem rozvedla.* (presuponováno je, kromě jiného, „můj manžel pije“)
- (25a) *I já dostanu zmrzlinu, protože co platí pro jednoho, platí i pro druhého. – Co platí pro jednoho, platí i pro druhého, a tedy dostanu zmrzlinu i já.* Presuponováno je, kromě jiného, „někdo, kdo má stejné vlastnosti jako já, dostal zmrzlinu“)
- (26a) *Lízátko dostane i Janička, protože když ho dostanou všichni sourozenci, má ho dostat i ona.* (presuponováno je, kromě jiného, „všichni sourozenci, mezi něž Janička patří, dostali lízátko“)

1.2.3. Výsledek myšlenkového zpracování úsudkového schématu je ovšem v obou případech popsáných v 1.2.1. a v 1.2.2. stejný: je jím obecné schéma buď typu „*a*, (a) tedy *b*“ (viz 1.3.1.1.), nebo typu „protože *a*, tak *b*“ (viz 1.3.2.1), v nichž *a* a *b* odpovídají spojeným propozicím, a sice bez ohledu na to, zda propozice *a* tematizuje premisu P_1 (jako je tomu v souvětích (23) – (26)), nebo premisu P_2 (jako v souvětích (23a)–(26a)). Tím ovšem nechceme říci, že by to, kterou z premis mluví jako *a* tematizuje, bylo irelevantní. I když zde nemůžeme jít do podrobností, alespoň rámcově jistě platí, že pokud mluví tematizuje jako *a* premisu P_2 , má – teoreticky vzato – jeho argumentace ze strany adresáta vyšší naději na akceptování, než kdyby jako *a* tematizoval premisu P_1 . Je tomu tak proto, že se v daném případě může při vyvození závěru opírat o logicky silnější mezipropoziční sémantický vztah, totiž o vztah „obecné“ (*a*) – „jedinečné“ (*b*), nebo o vztah „celek“ (*a*) – „část“ (*b*), než je tomu v případě, že tematizuje jako *a* premisu P_1 , kdy jsou propozice v logicky slabém vztahu „jedinečné“ (*a*) – „jedinečné“ (*b*). Srov. z tohoto hlediska např. argumentačně slabší souvětí (23) s argumentačně silnějším souvětím (23a):

- (23) *Protože teplota vzduchu vystoupila na 10°C, sníh roztál.*
(23a) *Sníh roztál, protože při teplotě vzduchu vyšší než 0°C sníh taje.*

1.2.4. Z našich dosavadních pozorování je možné odvodit závěr, že úsudkové schéma je logickým základem všech souvětých struktur s formou „protože *a*, tak *b*“ nebo „*a*, a proto *b*“. Zopakujme si, že jde jednak o souvětí, jejichž sémantickou bázi, tj. významový vztah mezi spojenými propozicemi *a* a *b*, tvoří

kauzace nebo motivace, pokud je chápeme ve smyslu, který do české lingvistiky zavedl F. Daneš,¹² tedy naše souvětí (23) – (26). Jak jsme ukázali, právě na schématu usuzování jsou však založena i souvětí, mezi jejichž *p r o p o z i c e m i a a b* přímo žádný kauzální ani motivační vztah není, tedy vlastně souvětí ze sémantického hlediska nekauzální. Z našich příkladů jde nejen o lingvisticky nedůležitá souvětí jako (19), založená na logické nutnosti, ale vlastně a především také o všechna v komunikaci běžná souvětí typu (23a) – (26a), která jsou založena na vztahu „obecné“ (zákonitosti, pravidla, normy, maximy, celek aj.), vyjádřeném propozicí *a*, a „jedinečné“, vyjádřeném propozicí *b*. (Na rozdíl od souvětí (19) však souvětí (23a) – (26a) s předpokladem kauzální souvislosti počítají.)

1.2.4.1. Rovněž je ovšem nesporné, že úsudkové schéma je základem i těch souvětí, která se zpravidla interpretují na pozadí *i n v e r z e* logického a sémantického schématu, tedy např.

(28) *Talent jistě (asi, podle všeho...) měla, protože všechny zkoušky skládala bez větších problémů. – Všechny zkoušky skládala bez větších problémů, a tedy jistě (asi, podle všeho...) talent měla.*

(29) *Ztloustly mi prsty // Musely mi ztloustnout prsty, protože už si nenavleču prstýnek – Už si nenavleču prstýnek, tedy mi ztloustly prsty // tedy mi musely ztloustnout prsty.*

O jejich poznání se zasloužil W. Stegmüller (1969) a u nás zejména K. Svoboda (1972) a F. Daneš (1985), kteří je nazývají větami důvodovými, avšak v jiném smyslu, než v jakém jsme užívali pojmu důvod dosud, totiž ve smyslu „argument v procesu uvažování, usuzování“ (logický důvod, Erkenntnisgrund). Pro nás je závažná právě ona okolnost, že jen tato souvětí se v naší lingvistice pokládají za jazykové vyjádření úsudkové operace vyvození závěru, což se projevuje také v tom, že druhý komponent souvětí je nazýván „závěr“ (nikoli následek nebo důsledek). Podle F. Daneše (1985) v téměř už klasickém souvětí

(30) *Muselo pršet, protože jsou chodníky mokré.*

„je schéma usuzování takové, že mluvčí nekonstatuje příslušnou kauzální situaci jako danou, nýbrž prezentuje svůj úsudek: bezpečně, bezprostředně je mu znám stav věcí „mokrý chodníky“ a ten si bere za východisko, chápe jej jako následek nějaké příčiny a dochází na základě svých znalostí o světě k závěru, že touto příčinou je pravděpodobně stav věcí „děšť“ (s. 181). Dalo by se také říct, že v souvětích typu (30) je tvrzení (předpoklad, názor, stanovisko), že platí jistý jev (*a*), „zduvodňováno“ (užitím spojky typu *protože*) evidentní platností jevu (*b*), který bývá obvykle následkem tohoto jevu (*a*).

¹² V jeho cenných výkladech – podobně jako je tomu ve většině prací jiných autorů – je sice vymezen rozdíl mezi příčinou a důvodem, chybí tu však bohužel sémantické charakteristiky druhého komponentu příslušných relací. Rozhodli jsme se označovat ho v obou případech jako „následek“, i když jsme si vědomi toho, že ani to není řešení optimální.

Upozorňuje se i na to, že v daném případě závěr ovšem není vyvoditelný logicky, neboť z pravdivosti implikace „jestliže a , tak b “ nelze, jak známo, odvodit nic o platnosti výroku inverzního „jestliže b , tak a “; pravdivost závěru je tedy jen v různé míře pravděpodobná (někdy se mluví o tzv. reduktivním úsudku). Reflexem toho je pak časté, ale zdaleka nikoli nutné užívání epistémických výrazů v propozici a . Výsledkem myšlenkového zpracování úsudkového schématu je v daném případě obecné schéma buď typu „ b , (a) tedy asi a “ (viz 1.3.1.2.), nebo typu „protože b , tak asi a “ (viz 1.3.2.2.).

Výklady o těchto souvětích, jak je známe z novější zčásti zde uvedené literatury, by bylo pochopitelně možné dále zpřesnit a prohloubit. Na tomto místě bychom chtěli upozornit alespoň na jeden jev, který zatím uniká badatelské pozornosti. Zapomíná se totiž, že pro souvětí založená na inverzi platí několik sémantických omezení. Připomeňme proto, že nutným předpokladem jejich vzniku, viděno „generativisticky“, je zřetelný sémantický vztah mezi spojenými propozicemi odpovídajícími a a b v tom smyslu, že je zřejmé, která z nich reprezentuje první člen sémantické relace (tj. „kauzující“ p) a která člen druhý (tj. „kauzované“ q). Srov.:

(31) *Chodníky jsou mokré, protože pršelo* → *Protože jsou chodníky mokré, muselo pršet.*

Naproti tomu tam, kde podobný vztah jednosměrné sémantické závislosti mezi spojenými propozicemi neexistuje, je transformace typu „protože a , tak b “ → „protože b , tak asi a “ nemožná. Srov.:

(32) *Přišel mi pomoci, protože jsem ho pochválil* → *Protože mi přišel pomoci, pochválil jsem ho.*

1.2.5. Z dosavadních výkladů vychází najevo jedno pro nás mimořádně důležité zjištění. Tzv. kauzální konektory („příčinné“ typu *protože* i „následkové“ typu (a) *tedy*) nejsou vlastně výrazovým prostředkem kauzality, nýbrž k o n k l u z í v n o s t i. Nejde ovšem o zjištění nové, neboť k podobným závěrům dospěla na základě analýzy příčinných souvětí řada dalších badatelů. Např. E. Rudolphová (1985) považuje „kauzální“ spojky za „argumentative Konjunktionen“.

1.3. Jestliže jsme poznali, že společným rysem všech souvětých struktur s formou „protože a , b “ a „ a , a tedy b “ je to, že jsou to jazykové prostředky vyjadřující konkluzivnost, můžeme se nyní pokusit z tohoto hlediska tyto jazykové výrazy charakterizovat poněkud podrobněji. Předně je třeba zdůraznit, že v našem pojetí se od ostatních kauzálních souvětí v širším smyslu (viz 1.0.) „příčinná“ souvětí neliší konkluzivností (viz dále), nýbrž tím, že v daném případě mluví v i , že alespoň jeden z jevů, jimž odpovídají větné propozice v „příčinných“ souvětích, p l a t í (nastal, nastává, nastane). V Toulminově schématu tomu odpovídá komponent „data“. Vztah „příčina“ – „následek“ má tedy, jak říká R. Freundlich (1962), „thetický“ charakter.

Velmi zjednodušeně můžeme říct, že základní schéma vyvozování závěru (1.1.2.) lze v procesu jazykového usuzování, jehož výsledkem jsou „příčinná“ souvětí, použít dvěma způsoby (srov. J. Klein, 1987). Dvojití užití úsudkového schématu postulují rovněž např. G. H. von Wright (1977), když analyzuje praktický úsudek. Retrospektivní užití spočívá v tom, že začneme u konkluze a rekonstruujeme premisy, které ke konkluzi patří. „Konkluzí“ (závěrem) je tedy v daném případě ten člen úsudkového schématu, který odpovídá jedné z premis. Při prospektivním užití se naopak začíná u premis a z nich se jako „konkluze“ (závěr) odvodí ten člen úsudkového schématu, který odpovídá konkluzi. Abychom se vyjádřili jednoznačně a předešli možnému nepochopení, musíme ale hned podotknout, že tu máme na mysli abstraktní lingvistické modely týkající se směru a pořadí kroků, v nichž vyvození závěru postupuje, nikoli modelování myšlenkových procesů probíhajících při usuzování v lidském mozku.

1.3.1. Základnímu způsobu aplikace úsudkového schématu odpovídá obecná forma „*a*, a tedy *b*“. Je založen na tom, že se vychází z *platnosti a*, jímž může být na sémantické rovině „kauzující“ *p* nebo také „kauzované“ *q*, a přes obvyklou obsahovou souvislost, na uznání jejíž platnosti a relevantnosti vzhledem k jevům označeným oběma propozicemi ze strany adresáta se mluvčí spoléhá, se dospívá k platnosti *b*. V daném případě probíhá úsudková operace *p ří m o č a ř e*. Je to tedy postup, který odpovídá vyvození závěru (konkluze) v přímém, základním slova smyslu.

1.3.1.1. Nejprve si všimneme té varianty přímočaré konkluze, kdy *a* odpovídá na sémantické rovině *p*. Jednotlivé kroky jazykového úsudku pak lze schematicky znázornit takto:

1. platí <i>p</i>	„přšelo“
2. aktualizace obvyklé obsahové souvislosti „jestliže <i>P</i> , tak (obvykle) <i>Q</i> “	„jestliže prší, chodníky jsou mokré“
3. závěr: platí <i>q</i>	<i>Pršelo, a tedy jsou chodníky mokré.</i>

Tomuto průběhu úsudkové operace odpovídá, jak je z příkladu zřejmé, myšlenkové jazykové schéma „*p*, a tedy *q*“. (V gramatikách se příslušné výrazy chápou jako souvětí následkové nebo důsledkové.)

1.3.1.2. Jestliže *a* odpovídá na sémantické rovině *q*, jsou jednotlivé kroky úsudku stejné, platnost závěru je však jen v různé míře pravděpodobná (viz 1.2.4.1.):

1. platí q	„chodníky jsou mokré“
2. aktualizace obvyklé obsahové souvislosti „jestliže Q , tak asi P “	„jestliže jsou chodníky mokré, tak obvykle předtím pršelo“
3. závěr: patrně platí p	<i>Chodníky jsou mokré, a tedy asi pršelo.</i>

Tomuto průběhu úsudkové operace odpovídá myšlenkově jazykové schéma „ q , a tedy asi p “. (V tradičních gramatikách se tato souvětí jako samostatný typ většinou neuvádějí; mohli bychom je však charakterizovat jako souvětí vyjadřující nejspíš závěr o příčině/důvodu zjištěného jevu.)

1.3.2. Druhému způsobu aplikace úsudkového schématu odpovídá obecná forma „ b , protože a “. Vychází se tu ze *s p o r n o s t i b*, jímž může být opět na sémantické rovině buď „kauzující“ p nebo „kauzované“ q , a přes obvyklou obsahovou souvislost a přes druhý člen úsudkového schématu (a), na uznání jejichž platnosti ze strany adresáta se mluvčí spoléhá, se dospívá k platnosti b , a tedy i k odstranění jeho výchozí spornosti. Je vidět, že úsudková operace zde probíhá *r e f l e x í v n ě*: od sporného východiska se přes známá fakta dostáváme zpět k východisku, tentokrát ale už tak, že si činíme nárok na akceptování jeho platnosti. I tady můžeme rozlišovat dvě varianty:

1.3.2.1. Nejprve si všimneme té varianty reflexivní konkluze, při níž se vychází z toho, že oním sporným b je „kauzované“ q . Jednotlivé kroky jazykového úsudku pak lze schematicky znázornit takto:

1. platnost q je sporná	„Jsou střechy mokré?“
2. aktualizace obvyklé obsahové souvislosti „jestliže P , tak (obvykle) Q “	„Jestliže prší, jsou střechy mokré“
3. zjištění platnosti p	„pršelo“
4. závěr: tedy platí q	<i>Střechy jsou mokré, protože pršelo.</i>

Uvedenému průběhu úsudkové operace odpovídá myšlenkově jazykové schéma „ q , protože p “; v gramatikách se právě v tomto případě mluví o příčinných/důvodových souvětích.

1.3.2.2. Druhá varianta reflexivního průběhu úsudkové operace platí pro případy, kdy spornému b odpovídá na sémantické rovině p . Jednotlivé kroky jsou při tom stejné jako v 1.3.2.1., jen platnost závěru je jen více nebo méně pravděpodobná (podobně jako tomu bylo v 1.3.1.2.):

1. platnost p je sporná	„Pršelo?“
2. zjištění platnosti q	„Chodníky jsou mokré“
3. aktualizace obvyklé obsahové souvislosti
„jestliže Q , tak asi P “	„Jestliže jsou chodníky mokré, obvykle předtím
pršelo“
4. závěr: tedy asi platí p	<i>Určitě pršelo, protože chodníky jsou mokré.</i>

Danému průběhu úsudkové operace odpovídá myšlenkově jazykové schéma „asi p , protože q “; v novějších gramatikách se tu mluví o větách důvodových ve smyslu „odůvodnění domněnky, názoru obsaženého ve větě řídicí“ (K. Svoboda, 1972).

1.4. V odborné literatuře, která se zabývá usuzováním z hlediska řečového jednání, tj. zkoumající nejen kognitivní funkce příčinných souvětí (jejich sémantickou strukturu), ale zároveň i jejich funkce komunikační, se přímočaré vyvození konkluze (viz 1.3.1.) někdy považuje za základ ilokučního aktu VYVOZENÍ ZÁVĚRU. Pokud chceme předejít možným nedorozuměním, je však třeba upozornit na to, že v takovém pojetí se VYVOZENÍM ZÁVĚRU nerozumí pouze „klasické“ vyvození závěru, kdy platnost b není evidentní, a kdy jde tedy v první řadě o to právě na základě úsudkového schématu platnost b „logicky“ odvodit (postulovat nebo dokázat):

(33) *Prší, takže zítra porostou houby.*

(34) *Rostou houby, takže muselo pršet.*

Naopak, za ilokuční akt VYVOZENÍ ZÁVĚRU lze považovat vyvození závěru způsobem, který jsme označili jako přímočarý, rovněž v případě, že platnost b je evidentní, tj. není závislá na úsudku vyjádřeném souvětím s formou „ a , a tedy b “.¹³

(35) *Já jsem zapomněl zavřít vodu, takže vana přetekla.*

Zdá se, že v takovém případě jde mluvčímu mimo jiné i o to neponechat izolován jeden jev a uvést ho do nějaké racionální souvislosti (kauzální, motivační, logické apod.) s jiným jevem. Do jisté míry podobný je i závěr R. Kneipové (1978), která zjistila, že konsekutivní větou (b) je vlastně zúžena množina možných myšlenkových řetězců (možných pokračování), které se teoreticky nabízejí na základě obvyklých obsahových souvislostí připadajících v úvahu v souvislosti s informací obsaženou v první větě souvětí (a).

Naproti tomu reflexivní průběh vyvození konkluze (viz 1.3.2.) bývá považován za základ ilokučního jednání, pro něž se v literatuře užívá v podstatě ve stejném významu buď označení ARGUMENTACE nebo VYSVĚTLENÍ nebo ZDŮVODNĚNÍ; srov. E. Rudolphová (1981) nebo ilokuční role u I. Rosengrenové (1987). Situace v této oblasti je ovšem dosud značně nepřehledná, neboť

¹³ Konec konců také v klasickém příkladě deduktivního úsudku, tj. konkluze *Sokrates je smrtelný*, je logicky odvozena pravdivost evidentního faktu.

pojmem „argumentace“ je příliš obecný a nadto se jím zpravidla míní u různých autorů různé věci (D. Wunderlich, 1980) a pojmy „zdůvodnění“ a „vysvětlení“ se nejednou používají bez potřebné explikace jejich významu a zpravidla při tom není jasné (a to ani autorům samým), co vlastně označují, tj. zda jimi má být postížena sémantická stránka příčinných souvětí, nebo naopak jejich stránka pragmatická (tj. ilokuční funkce). Další komplikace souvisí s tím, že v rámci teorií, které jednoznačně definují VYSVĚTLENÍ a ZDŮVODNĚNÍ na rovině ilokuční, nebývá dostatečně explicitně uvedeno, zda daná ilokuční funkce je realizována celým souvětím s formou „b, protože a“, nebo jen jedním jeho komponentem „protože a“, tj. vedlejší větou. Jestliže jednou z podstatných (a obecně uznávaných) vlastností vedlejší věty je to, že je suspendována jejich ilokuční funkce, a že tedy vedlejší věta není autonomní výpovědí, nýbrž „jen“ větným členem jiné výpovědi, jeví se názory některých badatelů, kteří ilokuční funkci VYSVĚTLENÍ nebo ZDŮVODNĚNÍ připisují samotné vedlejší větě, jako nesprávný. Jedním z autorů, kteří tímto způsobem uvažují, je K. R. Wagner (1984).

Budeme vycházet z toho, že ilokuční akt, který je založen na vyvození závěru, je realizován celým příčinným souvětím, a proto bude třeba v dalším rozboru chápat jeho komponenty z hlediska jejich funkce a podílu na výsledné ilokuci. Jako základní a nezbytný předpoklad prohloubenějšího poznání vlastností příčinných souvětí včetně jejich funkcí v komunikaci proto považujeme důsledné rozlišování roviny sémantické a roviny ilokuční.

Za zatím nejadekvátnější z nám známých řešení pragmaticky orientovaného výkladu příčinných souvětí můžeme považovat model J. Kleina (1988), který do lingvistiky zavedl termín konkluzivní ilokuční akt.¹⁴ Rozumí jím, zhruba řečeno, ilokuční typ, který je založen na vyvozování závěru. Takový průběh úsudkové operace, který nazýváme reflexivní, je přitom podle Kleina základem tří různých ilokučních aktů: VYSVĚTLENÍ PROČ (ERKLÄREN–WARUM), ZDŮVODNĚNÍ (BEGRÜNDEN) a OSPRAVEDLNĚNÍ (RECHTFERTIGEN). Kleinovo vymezení uvedených ilokučních aktů se v zásadě opírá o teorii vzorců lidského jednání a my jsme se pokusili doplnit je a modifikovat ve smyslu blízkém Greplovým (M. Grepel – P. Karlík, 1986) elementárním smyslovým komponentům

¹⁴ J. Klein má nesporně pravdu, když současně vysvětluje, proč se v žádné z vlivnějších klasifikací ilokučních aktů s akty konkluzivními nepočítá. Říká, že klasická austinovsko-searlovská koncepce mluvních aktů ani její četné modifikace pro jejich výklad neposkytly teoretické *základy* proto, že nevyhovují Searlem (1969) formulované a později de facto kanonizované formuli F(p). Srov.: **Vysvětluji ti (tímto), proč jsem přestal kouřit.*

Specifičnost konkluzivních ilokučních aktů je podle Kleina totiž dána tím, že obsahují vedle ilokuce nikoli jen jednu pozici pro propozici(e), nýbrž pozice dvě, tedy schematicky F (p,q): *Že jsem přestal kouřit, vysvětluji tím, že mi to lékař zakázal.* Dodát je ovšem třeba, že takové explicitní performativní formule jsou v češtině a patrně i v jiných jazycích velmi řídké, ale zcela vyloučeny nejsou. Srov.: *Svédové před staletími ty zdi rozbili a Neuburčané je nechali v téměř stavu. Já to vysvětluji tím, že volí konzervativní poslance.*

(navazujícím na Searlovy (1969) podmínky, ale reflektujícím jen ty z nich, které jsou relevantní pro úspěšnou realizaci dané ilokuce). Nyní nám půjde o to jednotlivé konkluzivní ilokuční akty podrobněji rozebrat. Abychom splnili postulát odlišovat ilokuční strukturu od struktury sémantické, budeme dále komponenty ilokuční struktury příčinných souvětí, obecně charakterizovatelné např. jako „explicans“ a „explicandum“, označovat symboly „*e*“ (explicans s funkcí „vysvětlujícího“, „zdůvodňujícího“ či „ospravedlňujícího“) a „*f*“ (explicandum s funkcí „vysvětlovaného“, „zdůvodňovaného“ nebo „ospravedlňovaného“).

1.4.1. VYSVĚTLENÍ PROČ lze charakterizovat jako hodnotově neutrální explikaci nastání nějakého jevu (*f*), tj. události, jednání apod. Je koherentní s otázkou typu „Proč se stalo, že *f*?“¹⁵ Úspěšná realizace tohoto ilokučního aktu může proběhnout v těchto základních typech komunikačních situací, lišících se konstelací interakčních podmínek:¹⁶

Typ (A) je charakterizovatelný tímto komplexem interakčních podmínek (postojů mluvčího (M), předpokladů mluvčího o adresátovi (A)):

- M ví, že A nezná okolnost *e*, která povede/vede/vedla k nastání jevu *f*,
- M ví, že A chce znát okolnost *e*,
- M se domnívá, že zná okolnost *e*,
- M chce, aby A akceptoval *e* jako okolnost, která povede/vede/vedla

k nastání jevu *f*

Srov.:

(36) A: *Pane ministře, proč v poslední době stoupá nezaměstnanost?*

B: *Nezaměstnanost stoupá, protože // proto, že neprosperující firmy vyhláší bankrot.*

Ilokuční funkci souvětí (36) realizovaného v situaci (A) bychom mohli označit jako reaktivní VYSVĚTLENÍ někomu, PROČ *f* nastal/nastává/nastane.

Typ (B) je konstituován tímto souborem základních interakčních podmínek:

- M ví (předpokládá), že A nezná okolnost *e*, která povede/vede/vedla k nastání jevu *f*,

¹⁵ W. Stegmüller (1969) podává katalog vět, které je možné v běžném jazyce označit jako vysvětlení. Rozlišuje: (1) Kauzální vysvětlení události v organické a anorganické přírodě a procesů v lidské sféře; (2) Vysvětlení významu slova nebo jiného výrazu; (3) Korigující interpretace; (4) Morální zdůvodnění; (5) Detailní líčení na otázku „Jak se něco dělá?“; (6) Detailní líčení, jak se něco používá. Sám pak říká, že souvětlná forma „*b*, protože *a*“ se uplatňuje jen ve významu (1) a (4). – V našem pojetí rozumíme VYSVĚTLENÍM pouze význam (1), a proto ho označujeme VYSVĚTLENÍ PROČ a Stegmüllerovo vysvětlení (4) chápeme jako jiný ilokuční akt, totiž OS-PRAVEDLNĚNÍ (viz 1.4.2.).

¹⁶ Pro jednoduchost necháme stranou ty případy, kdy je VYSVĚTLENÍ PROČ (a dále i ostatní konkluzivní akty) orientováno nikoli na adresáta, nýbrž na mluvčího samého. Na podstatě věci to totiž nic nemění. Srov. např. VYSVĚTLENÍ sobě samému, proč *f* nastane/nastává/nastal: *Ach tak, vana přetekla proto, že byl ucpáný odpad.*

- M se domnívá, že by A okolnost *e* měl znát, nebo že by A okolnost *e* chtěl znát,
- M se domnívá, že zná okolnost *e*,
- M chce, aby A akceptoval *e* jako okolnost, která povede/vede/vedla k nastání jevu *f*

Srov.:

- (37) *Včera jsem byl v kavárně. Měli tam strašně zakouřeno, protože po celou dobu nevětrali. // Protože po celou dobu nevětrali, měli tam strašně zakouřeno.*

V daném případě bychom mohli ilokuční akt realizovaný souvětím (37) označit jako iniciační VYSVĚTLENÍ někomu, PROČ *f* nastal/nastává/nastane.

1.4.2. Ilokuční funkci OSPRAVEDLNĚNÍ je možné zcela obecně charakterizovat jako podporu nároku na nikoli negativní hodnocení nějakého jevu (*f*). Zdá se, že pro tento ilokuční akt je relevantní soubor minimálně tří interakčních podmínek, z nichž jedna má dvě varianty; s nimi pak korespondují dvě základní komunikační situace (A) a (B).

Situaci (A) můžeme vymezit tímto komplexem relevantních interakčních podmínek:

- M ví, že A hodnotí *f* jako negativní,
- M se domnívá, že zná jev *e*, který bude A akceptovat jako okolnost podporující jeho nárok na nikoli negativní hodnocení jevu *f*,
- M chce, aby A akceptoval *e* jako okolnost podporující jeho nárok na nikoli negativní hodnocení *f*

Srov.:

- (38)A: *Proč jsi nepřišel včas? (VÝTKA, VÝČITKA...)*

B: *Zpozdil jsem se, protože nejely tramvaje // proto, že nejely tramvaje.*

Ilokuční akt realizovaný souvětím (38) lze označit jako reaktivní OSPRAVEDLNĚNÍ sebe/někoho jiného/něčeho před někým.

Situace (B) je konstituována těmito základními interakčními podmínkami:

- M považuje za možné, že adresát hodnotí *f* jako negativní,
- M se domnívá, že zná jev *e*, který bude A akceptovat jako okolnost podporující jeho nárok na nikoli negativní hodnocení jevu *f*,
- M chce, aby A akceptoval *e* jako okolnost podporující jeho nárok na nikoli negativní hodnocení *f*

Srov.:

- (39) *Já jsem vám lhal, protože jsem vás nechtěl zarmoutit // Protože jsem vás nechtěl zarmoutit, lhal jsem vám.*

Souvětí (39) má v komunikační situaci (B) ilokuční funkci anticipačního OSPRAVEDLNĚNÍ sebe/někoho jiného/něčeho před někým.

V souvislosti s vymezením OSPRAVEDLNĚNÍ je třeba ještě alespoň ve stručnosti doplnit jednu důležitou skutečnost. Jakkoli se po stránce formálně syntaktické souvětne struktury s ilokuční funkcí VYSVĚTLENÍ PROČ a OSPRAVEDLNĚNÍ od sebe neliší (viz např. (36) a (38)), podrobnější rozbor nám ukáže, že mezi oběma ilokučními funkcemi existuje rozdíl, který má své jazykové exponenty. Srovnáme-li VYSVĚTLENÍ PROČ a OSPRAVEDLNĚNÍ, zjistíme, že na rozdíl od VYSVĚTLENÍ PROČ se OSPRAVEDLNĚNÍ nemůže týkat jakéhokoli jevu *f*: „ospravedlňované“ může být totiž pochopitelně pouze to, zač nese někdo odpovědnost, nebo aspoň spoluodpovědnost. Např. příčinné souvětí

(40) *Protože je sucho, nerostou houby.*

přirozeně nebudeme v normálním případě interpretovat jako OSPRAVEDLNĚNÍ. Rovněž „ospravedlňující“ (tj. *e*) nemůže vyjadřovat jev, který je s jevem *f* pouze v nějaké obvyklé obsahové souvislosti. Musí to být navíc zřejmě takový jev, o němž mluvčí předpokládá, že stojí v hodnotové stupnici adresáta tak vysoko, že jej právě jako jev „ospravedlňující“ jiný jev (*f*) bude akceptovat. Vhodnými kandidáty s dostatečnou ospravedlňující silou jsou proto propozice opírající se zvl. o etické normy, praxeologické maximy (účelnost, menší zlo aj.), tradici, „vyšší moc“, preference apod. Při výběru ospravedlňující propozice hraje ovšem, jak se zdá, podstatnou roli řada dalších faktorů. Důležitým rysem těchto propozic je např. už to, že v jistých typech komunikačních situací (zvl. oficiální povahy) nebývá často ze strany adresáta testována jejich pravdivost. Větší naději na akceptování OSPRAVEDLNĚNÍ pak mívá mluvčí tehdy, jestliže ospravedlňující propozice není pravdivá, nýbrž právě jen taková, že se opírá o nějakou obecně uznávanou obvyklou obsahovou souvislost, na niž se lze v daném konkrétním případě odvolat. Srov. z tohoto hlediska – dejme tomu – pravdivé souvětí (41) a nepravdivé souvětí (42):

(41) *Přišel jsem pozdě, protože jsem zaspal.*

(42) *Přišel jsem pozdě, protože nejezdily tramvaje.*

1.4.3. Ilokuční funkci ZDŮVODNĚNÍ lze vymezit jako podporu nároku mluvčího na pravdivost propozice *f*. Je koherentní s otázkou typu „Proč myslíš, že ...“ Rovněž pro tento ilokuční akt platí soubory relevantních interakčních podmínek, které jsou konstitutivní pro základní komunikační situace (A) a (B), v nichž ZDŮVODNĚNÍ může probíhat:

Situace (A) je charakterizovatelná následujícími relevantními podmínkami:

- M ví, že A neakceptuje jeho nárok na pravdivost propozice *f*,
- M ví (je přesvědčen, domnívá se), že propozice *f* je/byla/bude pravdivá,
- M se domnívá, že zná jev *e*, který A akceptuje jako okolnost podporující jeho nárok na pravdivost propozice *f*,
- M chce, aby A akceptoval *e* jako okolnost podporující jeho nárok na pravdivost propozice *f*

Srov.:

(43) A: *Za týden budete zdravý jako rybička.*

B: *To si vážně nedovedu představit.*

A: *Ale ano. Za týden budete zdravý, protože vám prdávě předepisuji antibiotika.*

Souvětí (43) je v komunikační situaci (A) interpretovatelné jako indikátor ilokuční funkce reaktivního ZDŮVODNĚNÍ někomu pravdivosti propozice *f*.

Situace (B) je konstituována těmito základními interakčními podmínkami:

– M nevylučuje možnost, že A neakceptuje jeho nárok na pravdivost propozice *f*,

– M ví (je přesvědčen, domnívá se), že propozice *f* je/byla/bude pravdivá,

– M se domnívá, že zná jev *e*, který A akceptuje jako okolnost podporující jeho nárok na pravdivost propozice *f*,

– M chce, aby A akceptoval *e* jako okolnost podporující jeho nárok na pravdivost propozice *f*

Srov.:

(44) *Za týden budete zdravý, protože vám právě předepisuji antibiotika.*

Souvětí (44) platí v situaci (B) jako anticipační ZDŮVODNĚNÍ někomu pravdivosti propozice *f*.

Rovněž pro ilokuční akt ZDŮVODNĚNÍ se předpokládá několik sémantických a pragmatických omezení. Často se např. tvrdí, že „zdůvodňované“ nemohou být propozice všech ilokučních typů (např. direktiv a deklarativ v pojetí Searlově). Dosud se však nepodařilo uspokojivě vysvětlit, jaké existují v tomto směru limitující faktory, což nepochybně souvisí kromě jiného také s teoreticky dosud nevyjasněným pojetím pravdivosti v jazyce. Jisté je naproti tomu to, že zdůvodňující propozice mají jiné vlastnosti než např. propozice ospravedlňující. Obecně lze říct, že se zpravidla neopírají o obvyklé obsahové souvislosti mající povahu etických norem, tradice apod., ani o „vyšší moc“, nýbrž spíše o takové obvyklé obsahové souvislosti, o nichž mluví předpokládá, že je adresát dobře zná, a jejichž platnost považuje na nespornou.

1.5. Na základě analýzy, kterou jsme provedli v 1.4., v níž jsme sledovali především pragmatické presupozice Kleinem navrhovaných konkluzivních ilokučních aktů, by se na první pohled mohlo zdát, že VYSVĚTLENÍ PROČ, ZDŮVODNĚNÍ a OSPRAVEDLNĚNÍ jsou skutečně jen tři kontextově podmíněné varianty (modifikace) jednoho ilokučního aktu, který bývá v teoriích argumentace a v pracích zabývajících se jevy, které souvisejí s „kauzalitou“ nebo s „kondicionalitou“ (vztahy založenými na jazykovém protějšku logické implikace), zpravidla nazýván buď VYSVĚTLENÍ, nebo ZDŮVODNĚNÍ.¹⁷

¹⁷ V řadě prací, které se těmito otázkami zabývaly, se v návaznosti na W. Stegmüllera (1969) a D. Wunderlicha (1980) vychází z předpokladu, že souvětí založená na formulaci „protože *a*, tak *b*“ slouží jako prostředek VYSVĚTLENÍ, a to (a) kauzálního vysvětlení (Proč se stalo, že *b*); (b) epistémického vysvětlení (Proč myslím, že *a*). V rámci kauzálního vysvětlení se dále rozlišuje

Tento postulát by bylo možné argumentačně podepřít např. zjištěním, že řada příčinných souvětí může fungovat jako indikátor všech tří ilokucí. Např. souvětí

(45) *Neoholil jsem se, protože nám už tři dny neteče voda.*

opravdu může – v závislosti na komunikační situaci, v níž je realizováno – znamenat VYSVĚTLENÍ PROČ, OSPRAVEDLNĚNÍ nebo ZDŮVODNĚNÍ. Vyhrčené stanovisko k možnosti rozlišovat postulované ilokuční funkce zastává např. G. Harrasová (1984), sama uznávajíc pouze funkci jednu, a to VYSVĚTLENÍ. Říká, že „welche Art von Erklärung jeweils in einer Kommunikationssituation vorliegt, ist abhängig von den in den Äußerungen beschriebenen Fakten bzw. dem Wissen, das die Kommunikationspartner darüber haben. Dieses Wissen liegt implizit den grammatischen Beschreibungen von Kausalsätzen zugrunde. Würde man fordern, es solle explizit gemacht werden, hieße dies von einer Grammatik mehr zu verlangen als von einer Enzyklopädie, einer physikalischen Gesamtdarstellung und einer kompletten Kulturgeschichte zusammengenommen!“ (s. 191). Domníváme se, že autorka, jakkoli je její pozice moudrá, má pravdu jen částečně. Je nesporné, že lingvista – jakožto interpretující subjekt – nemůže (na rozdíl od faktického adresáta) opravdu o jednotlivých konkrétních výpovědích s formou příčinného souvětí s určitostí tvrdit, jakou mají ilokuční strukturu. V tom s autorkou souhlasíme. Na druhé straně ovšem lingvista musí odhalovat jazykové exponenty, které jsou pro ilokuce typické. Pokud přitom zjistí, že komplexy takových exponentů (tyto exponenty při tom mohou mít přirozeně různou povahu a často mohou být „skryté“ přímému pozorování) jsou pro jednotlivé ilokuce různé (třebaže některé z nich se u více ilokucí opakují), je, soudíme, oprávněn a dokonce povinen takové ilokuce jako autonomní jazykové kategorie rozlišovat.

Podrobnější analýzy fungování příčinných souvětí v komunikaci skutečně přesvědčivě dokazují, že rozlišování VYSVĚTLENÍ PROČ, ZDŮVODNĚNÍ a OSPRAVEDLNĚNÍ jako autonomních ilokucí, a tedy také jako speciálních ilokučních funkcí souvětých struktur založených na formuli „protože *a*, tak *b*“ je zcela legitimní a má své dobré důvody. V dalších výkladech se pokusíme shrnout alespoň ty nejzávažnější argumenty pro takové řešení.

Dosud jsme mohli ukázat pouze to, že zmíněné tři ilokuční typy se liší nejen co do interakčních podmínek, za nichž se může příslušný ilokuční akt úspěšně realizovat, ale také tím, jaké jevy propozice spojené formou příčinného souvětí mohou vyjadřovat (viz např. rozdíl mezi VYSVĚTLENÍM PROČ a OSPRAVEDLNĚNÍM). Nadto lze zjistit další důležitý rozdíl, jestliže budeme pozorovat příčinná souvětí z hlediska možnosti vzájemného přiřazení komponentů *e* a *f* jejich

vysvětlení události a vysvětlení lidského a animálního jednání (zde jde, jak je zřejmé, o analogii s u nás běžným rozlišováním mezi vlastní kauzací a motivací). Jindy se zase předpokládá, že souvětí s formou „protože *a*, *b*“ vyjadřují ZDŮVODNĚNÍ, a mluví se o kauzálním zdůvodnění (jeho „kauzujícím“ komponentem je příčina (Realgrund)), o logickém zdůvodnění (jeho „kauzujícím“ komponentem je symptom (Erkenntnisgrund)) a o motivačním zdůvodnění (jeho „kauzujícím“ komponentem je motiv (Beweggrund)).

ilokuční struktury, tj. „zdůvodňujícího“ – „zdůvodňovaného“ (u ZDŮVODNĚNÍ), „vysvětlujícího“ – „vysvětlovaného“ (u VYSVĚTLENÍ PROČ) a „ospravedlňujícího“ – „ospravedlňovaného“ (u OSPRAVEDLNĚNÍ), a komponentů sémantických relací mezi propozicemi, tj. *p* a *q*. Navazujeme tu vlastně na známou myšlenku, kterou vyslovil např. G. Fritz (1982), že totiž „...kann die Angabe von Ursachen, Motiven und anderen Gründen unter bestimmten Voraussetzungen jeweils als Erklärung gelten“ (s. 54).¹⁸ Tím fakticky postulujeme potřebu rozlišovat kategorie roviny propoziční a ilokuční, tj. to, co i novější lingvistika při popisech příčinných souvětí někdy provádí nedůsledně.

Pro naše potřeby bude stačit, když budeme při rozboru vzájemného přiřazení komponentů sémantické a ilokuční struktury příčinných souvětí pracovat s těmito mezipropozičními sémantickými vztahy: příčina – následek [A], motiv – následek [B] a obecné – jedinečné [C].

1.5.1. Ukazuje se, že pouze při realizaci ZDŮVODNĚNÍ mohou mít funkci „zdůvodňujícího“ (tj. *e*) první členy (*p*) všech mezipropozičních sémantických relací [A], [B] a [C] i druhé členy (*q*) těchto relací. To znamená, že mluvčí může platnost nějaké z hlediska pravdivosti sporné propozice ZDŮVODNIT

– poukazem na děj/stav, který jev popisovaný touto propozicí vyvolává (46A), nebo poukazem na děj/stav, který je obvykle následkem jevu popisovaného touto propozicí (47A). Srov.:

(46A) A: *Zítřej půjdu na houby.*

B: *Vždyť žádné nerostou.*

A: *Ale bezpochyby rostou, protože včera přece pršelo.*

(47A) A: *Proč myslíš, že včera pršelo?*

B: *Podle všeho včera pršelo, protože rostou houby // (protože) jinak by nerostly houby.*¹⁹

Jak je možné vidět, v souvětí (46A) má funkci zdůvodňujícího (*e*) příčina (*p*) a v souvětí (47A) naopak následek (*q*).

– poukazem na děj/stav, který motivuje jev popisovaný touto propozicí (48B), nebo poukazem na děj/stav, který je obvykle následkem jevu popisovaného touto propozicí (49B). Srov.:

(48B) A: *Tak, a můžeme jít, Péťo už spí.*

B: *O tom si dovoluji silně pochybovat.*

A: *Ale jistě už spí, protože mu babička dala před hodinou prášek.*

(49B) *Babička nejspíš dala Péťovi prášek, protože Péťo už spí // (protože) jinak by Péťo ještě nespál.*

¹⁸ Fritzevu správnou myšlenku je třeba doplnit v tom smyslu, že jako VYSVĚTLENÍ PROČ a OSPRAVEDLNĚNÍ mohou platit nejen důvody, příčiny apod., ale také účel.

¹⁹ České věty s *jinak* komplexně rozebral F. Daneš (1985); naše souvětí (47A) odpovídá jeho typu (c).

V souvětí (48B) má funkci zdůvodňujícího (*e*) motiv (*p*) a v souvětí (49B) zase následek (*q*).

– poukazem na normy, zákonitost nebo maximy, vůči nimž představuje jev popisovaný touto propozicí jedinečné (50C), nebo poukazem na děj/stav, který představuje vůči normám, zákonitostem a maximám popisovaným touto propozicí jedinečný případ (51C).²⁰ Srov.:

(50C) A: *Dědeček umřel na rakovinu plic.*

B: *Jak to víš?*

A: *Dědeček umřel na rakovinu plic, protože kuřáci umírají nejčastěji právě na rakovinu plic.*

(51C) A: *Kuřáci umírají nejčastěji na rakovinu plic.*

B: *Proč myslíš?*

A: *Kuřáci umírají na rakovinu plic, protože dědeček zemřel na rakovinu plic // (protože) jinak by dědeček nezemřel na rakovinu plic.*

1.5.2. Na rozdíl od ZDŮVODNĚNÍ mohou mít při realizaci VYSVĚTLENÍ PROČ funkci *e*, tj. v daném případě „vysvětlujícího“, pouze první členy (*p*) všech mezipropozičních relací [A], [B] a [C], nikoli však už členy druhé (*q*) těchto relací. Srov.:

(52A) *Voda vám zamrzla proto, že v noci byl silný mráz.*

(53A) **Protože vám zamrzla voda, musel být v noci silný mráz.*²¹

(54B) *Velká část studentů bydlí v okrajových čtvrtích, protože podnájmy ve středu města jsou na jejich kapsu moc drahé.*

(55B) **Protože velká část studentů bydlí v okrajových čtvrtích, podnájmy ve středu města jsou asi na jejich kapsu moc drahé.*

(56C) *Náš pan doktor Pištěkem pohrdá, protože paroháči jsou mu směšní.*

(57C) **Protože náš pan doktor Pištěkem pohrdá, budou mu asi paroháči směšní.*

1.5.3. Největší omezení lze z hlediska přiřazení sémantické a ilokuční struktury pozorovat u OSPRAVEDLNĚNÍ. Při realizaci tohoto ilokučního aktu se totiž mohou jako „ospravedňující“ (tj. *e*) uplatnit pouze první členy (*p*) mezipropozičních sémantických relací [B], [C], a druhý člen (*q*) relace [C]. Srov.:

(58A) **Voda vám zamrzla proto, že v noci byl silný mráz.*

²⁰ V jazykové praxi se ovšem tento typ vyskytuje velmi zřídka, protože při ZDŮVODNĚNÍ obecného jedinečným (induktivní úsudek) by byla naděje mluvčího na akceptování ilokučního aktu ze strany adresáta přirozeně jen velmi malá.

²¹ Symbol „*“ znamená, že souvětí není akceptovatelné jako indikátor příslušného ilokučního typu.

- (59A) **V noci musel být silný mráz, protože vám zamrzla voda.*
- (60B) *Opozdil se, protože neví, jak v Praze mizerně jezdí tramvaje.*
- (61B) **Asi neví, jak v Praze mizerně jezdí tramvaje, protože se opozdil.*
- (62C) *Nediv se, Searle se v pojetí otázek zmylil, protože nikdo není neomylný.*
- (63C) *Nikdo není neomylný, protože i Searle se v pojetí otázek zmylil.*

1.6. Na závěr této kapitoly bychom chtěli dodat, že nám v ní šlo skutečně pouze o model interpretace příčinných souvětí, který by měl poskytnout teoretické východisko pro vysvětlení principů fungování těchto syntaktickosémantických útvarů v komunikaci. Nemohli jsme proto věnovat pozornost řadě dalších faktorů, které v souhře s tím, co jsme se pokusili vyložit, v konečné instanci určují formu (zvláště distribuci spojovacích prostředků a tzv. větosled), význam i funkci jedinečných výpovědí (příčinných souvětí) jako koherentních textových sekvencí.